

Η εργασία στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

/ [Πεμπτούσια](#)

Image not found or type unknown

Η Ορθόδοξη Εκκλησία εδώ και πολλούς αιώνες έχει αναπτύξει μία πλήρη θεολογία για την αξία της εργασίας και τον ρόλο της για την πνευματική, συναισθηματική, σωματική και ψυχολογική υγεία και ισορροπία του ατόμου. Τιμά δε και εξυψώνει την εργασία, ανάγοντάς την σε κοινωνικό λειτούργημα.

Η εργασία παραδοσιακά κατέχει κεντρική θέση στην ιεραρχία των οικονομικών και κοινωνικών αξιών ως μέσο απόκτησης αγαθών, αλλά και ως μέσο αξιοποίησης των ατόμων στην παραγωγική διαδικασία, ενώ επιπλέον συμβάλλει στην κοινωνική ένταξη και την καταξίωση αυτών και στην δημιουργία κλίματος ψυχολογικής ηρεμίας, αξιοπρέπειας και ασφάλειας, που συντελεί στον καθορισμό της ταυτότητας του κάθε ατόμου. Σε μία οικονομία μισθοσυντήρητων, όπως η ελληνική, το δικαίωμα της απολαβής των κοινωνικών και οικονομικών αγαθών συνδέεται με την παροχή εργασίας.

Η αμειβόμενη εργασία αποτελεί έναν άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνεται ο τρόπος ζωής του εργαζομένου. Η Jahoda διατείνεται ότι η εργασία χρησιμεύει ως δεσμός μεταξύ του ανθρώπου και της κοινωνικής πραγματικότητας: «Κάτω από

τις παρούσες συνθήκες, η πλειοψηφία των ανθρώπων επωφελείται από την εργασιακή σχέση στους εξής πέντε τομείς: στην οργάνωση του χρόνου, στις κοινωνικές επαφές, στην συμμετοχή σε κοινωνικούς σκοπούς, στην ανάπτυξη προσωπικού κύρους και ταυτότητας, όπως επίσης και σε ψυχαγωγικές και κοινωνικές δραστηριότητες» (Liebow E., 1976).

Με άλλα λόγια, η δουλειά μας προσφέρει πολύ περισσότερα από τον μισθό μας και διασφαλίζουμε το δικαίωμα για σύνταξη, διακοπές, υγειονομική ασφάλιση και την αναγνώριση ότι είμαστε παραγωγικά μέλη της κοινωνίας. Επιπλέον η εργασία μας καθορίζει σε μεγάλο βαθμό με ποιούς τρόπους και σε ποιές ομάδες ανήκουμε η δεν ανήκουμε μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό σε τι τύπο σπιτιού ζούμε, ποιοί είναι οι φίλοι μας, σε ποιο σχολείο θα φοιτήσουν και τι εκπαίδευση θα πάρουν τα παιδιά μας (Σταθόπουλος Π., 1987).

Πέραν όμως από τους σύγχρονους μελετητές, η Ορθόδοξη Εκκλησία εδώ και πολλούς αιώνες έχει αναπτύξει μία πλήρη θεολογία για την αξία της εργασίας και τον ρόλο της για την πνευματική, συναισθηματική, σωματική και ψυχολογική υγεία και ισορροπία του ατόμου. Στην συνέχεια θα αναφέρουμε μερικές μόνο από τις πτυχές του τόσο σημαντικού αυτού θέματος, έτσι όπως αυτό καθορίζεται μέσα από αγιογραφικά χωρία, αλλά και πατερικά κείμενα, τα οποία βρίθουν σχετικών αναφορών και θεολογικής τεκμηρίωσης.

Η αντίληψη της εργασίας στην Παλαιά Διαθήκη

Στην Παλαιά Διαθήκη έχουμε αναφορές στην αξία της εργασίας από τα πρώτα ακόμη κεφάλαια. Παρακολουθούμε τον Θεό να καθαγιάζει την εργασία μέσα από την Δημιουργία του κόσμου.

Στο Α' κεφάλαιο της «Γενέσεως» ο Θεός εμφανίζεται ως καλλιτέχνης εργάτης, να έχει μοχθήσει για να δημιουργήσει τον κόσμο. Έτσι στο τέλος, αφού αξιολόγησε τα δημιουργήματά Του, ικανοποιημένος, αναπαύτηκε την έβδομη μέρα.

Επίσης, στον στίχο 28 του Α' κεφαλαίου της «Γενέσεως», ο Θεός δίνει εντολή να κατακυριεύσει ο άνθρωπος την Γη, εργαζόμενος και δημιουργώντας πολιτισμό. Ο άνθρωπος γίνεται συλλειτουργός της Δημιουργίας και συνεχιστής του έργου του Θεού.

Στο Β' κεφάλαιο της «Γενέσεως», στον στίχο 15, ο Θεός, αφού έπλασε τον άνθρωπο, τον τοποθετεί στον παράδεισο για να τον καλλιεργεί και να τον φροντίζει. Από όλα αυτά βλέπουμε ότι η εργασία κατέστη φυσική ανάγκη και ιερή υποχρέωση κατ' εντολήν του ίδιου του Θεού.

Στο Γ' κεφάλαιο, στον στίχο 15, η εργασία επιβάλλεται κατά κάποιον τρόπο ως ποινή στον άνθρωπο, ως συνέπεια της πτώσης των πρωτοπλάστων από τον παράδεισο. Όμως σ' αυτό το σημείο η εργασία νοείται ως βιοπάλη και μόχθος και δεν πρέπει να θεωρείται ότι αποτελεί μόνον τιμωρία για την αμαρτία. Εξάλλου είδαμε στα δύο πρώτα κεφάλαια ότι είχε ευλογηθεί, οπότε ένας τέτοιος

ισχυρισμός θα ήταν λανθασμένος.

Στις Δέκα Εντολές βλέπουμε να εισάγεται ο σπουδαίος κοινωνικός θεσμός της αναπαύσεως του Σαββάτου, αλλά γίνεται αναφορά και στην εργασία: «Έξι ημέρες να εργάζεσαι και να κάνεις όλα τα έργα σου, ενώ την έβδομη (να την αφιερώνεις), στον Κύριο και Θεό σου. Γιατί ο Θεός σε έξι ημέρες έφτιαξε τον κόσμο και σταμάτησε την εβδομή». (Έξοδ. 20, 8 εξ., 6, 31 εξ.).

Σε άλλο σημείο της Βίβλου εξυμνείται η εργασία και καταδικάζεται η οκνηρία, και ιδιαίτερα στην «Σοφία Σειράχ» και στις «Παροιμίες» του Σολομώντα. Συγκεκριμένα αναφέρεται στις «Παροιμίες»: «Πήγαινε στο μυρμήγκι, τεμπέλη, και ζήλεψε βλέποντας τους δρόμους αυτού και γίνε σοφότερος και πορεύσου προς τη μέλισσα, μάθε πόσο σεμνά κάνει την εργασία της, όντας εργατική» (Παροιμ. 6, 6). Τέλος, αναφέρεται το εγκώμιο της Ισραηλίτισσας γυναίκας, της οποίας υμνείται και η δραστηριότητα: «Ο λύχνος της δεν σβήνει όλη νύχτα» (Παροιμ. 31, 18).

Η αντίληψη της εργασίας στην Καινή Διαθήκη

Στην Καινή Διαθήκη τονίζεται ακόμη περισσότερο η σημασία της εργασίας. Εδώ έχουμε τον βαρυσήμαντο λόγο του Χριστού: «Ο πατέρας μου εργάζεται, επομένως το ίδιο κάνω και εγώ». Αυτή η φράση δείχνει ότι και ο Πατέρας και ο Υιός εργάζονται, προνοώντας για τον κόσμο και φροντίζοντας τα δημιουργήματά Του. Ο ίδιος ο Χριστός γεννήθηκε από φτωχή παρθένο, ορφανή από γονείς, η οποία ήταν υπό την προστασία του τέκτονα Ιωσήφ. Ασφαλώς και η ίδια η Θεοτόκος εργαζόταν και γι' αυτό οι εθνικοί χλεύαζαν τον Ιησού ως υιό εργάτριας. Ο ίδιος ο Ιησούς εργαζόταν από την εφηβική του ηλικία δίπλα στον Ιωσήφ ως τέκτων, γι' αυτό μόλις τον είδαν οι συμπολίτες του να πηγαίνει στην συναγωγή και να διδάσκει, αναρωτήθηκαν: «Αυτός δεν είναι ο ξυλουργός, ο υιός της Μαρίας;» (Μαρκ. 6, 3). Την εκτίμησή Του προς την εργασία τη δηλώνει ο Χριστός και από την επιλογή των μαθητών Του, οι οποίοι προέρχονταν από την τάξη των εργαζομένων. Το ότι ήταν αλιείς δεν έχει μόνο συμβολικό χαρακτήρα, αλλά δηλώνει και την εκτίμηση του Ιησού προς την εργατική τάξη (Μπρατσιώτης Παν., 1959).

Ο Λουκάς αναφέρει: «Άξιος όποιος εργάζεται για την τροφή του» (Λουκ. 10, 7). Η προσωπική εργασία αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον ανθρώπινο βίο και αποτελεί υποχρέωση οποιουδήποτε μπορεί να εργαστεί (Ματθ. 20, 6). Ο εργοδότης οφείλει να βλέπει τον άνθρωπο ως μια ολοκληρωμένη ανθρώπινη προσωπικότητα και να μην τον αμείβει μόνο ανάλογα με την εργασία του, αλλά και ανάλογα με τις ανάγκες του (Ματθ. 20, 1-15). Η οκνηρία καταδικάζεται και συνδέεται με την πονηριά, όπως φαίνεται από την παραβολή των ταλάντων: «Δούλε πονηρέ και οκνηρέ...» (Ματθ. κε 14-30). Σημασία δίνεται και στην αργία του Σαββάτου ως ευκαιρία αναπαύσεως και προσευχής: «Το Σάββατο για τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο» (Μαρκ. 2, 27).

Από τους αποστόλους, το σημαντικότερο ίσως παράδειγμα σχετικά με την εργασία

είναι ο Παύλος. Αν και καταγόταν από πλούσια οικογένεια, έχοντας ασπασθεί τον Χριστιανισμό, ασκεί στην Ταρσό της Κιλικίας την τέχνη του σκηνοποιού. Μάλιστα καυχάται στους Κορινθίους ότι κοπιάζει εργαζόμενος με τα δικά του χέρια και δεν επιβαρύνει τα πνευματικά του παιδιά με την διατροφή του, όπως είχε κάθε δικαίωμα (Α' Κορ. 4, 12, 9, 12). Βέβαια αυτά δεν τα κάνει από υπερηφάνεια, αλλά από αγάπη προς τον λόγο του Ευαγγελίου και από την άρνησή του να καταχραστεί την αποστολική του εξουσία. Δεν δέχεται να επιβαρύνει κανέναν (Β' Κορ. 11, 9) και υπενθυμίζει ότι με τα χέρια του κάλυψε τις δικές του ανάγκες και όσων ήταν μαζί του (Πραξ. 20, 34). Στους Θεσσαλονικείς αναφέρει ότι δούλευε νύχτα και μέρα, για να μην επιβαρύνει κανέναν (Β' Θεσσ. 3, 8). Σε άλλο σημείο των λόγων του υπάρχει η διαχρονική του φράση «ει τις ου θέλει εργάζεσθαι, μηδέ εσθιέτω» (Β Θεσσ. 3, 10), ενώ στηλιτεύει τον θεσμό της δουλείας μέσα από την επιστολή προς τον Φιλήμονα, προσπαθώντας να διασφαλίσει τα δικαιώματα του δούλου Ονησίμου.

Η αντίληψη της εργασίας στα πατερικά κείμενα

Οι Τρεις Ιεράρχες συγκεντρώνουν στους λόγους τους όλη την διδασκαλία της Εκκλησίας περί εργασίας. Ο Μέγας Βασίλειος ονομάζει τον Θεό «αρχιτεχνίτη του σύμπαντος», το οποίο με την σειρά του ονομάζεται «μεγάλο και ποικίλο της δημιουργίας εργαστήριο». Επίσης ο άνθρωπος πρέπει να είναι «όχι αργός και ακίνητος, αλλά ενεργός και δραστήριος». Ο Μέγας Βασίλειος σε άλλο σημείο δηλώνει την κοινωνική αξία της εργασίας, λέγοντας: « Σκοπός του καθενός πρέπει κατά προτεραιότητα να είναι η υπηρεσία όσων έχουν ανάγκη και όχι οι δικές του ανάγκες» (Μπρατσιώτης Παν., 1959).

Και οι Τρεις Ιεράρχες αναφέρουν ότι η εργασία είναι μέσον ασκήσεως, αποφυγής «μετεωρισμών», νηφαλιότητας και διαπαιδαγώγησης. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέει χαρακτηριστικά: «Τίποτα πιο άχρηστο δεν υπάρχει από τον άνθρωπο που συνεχώς ζει μέσα στην άνεση και την πολυτέλεια. Τι πιο αηδιαστικό από τον άνθρωπο που δεν έχει τίποτα να κάνει; Ο Θεός έφτιαξε τον άνθρωπο να είναι ενεργητικός, και είναι στην φύση του να εργάζεται, ενώ είναι ανώμαλο να τεμπελιάζει. Γι' αυτόν τον λόγο ο Θεός μας έκανε να έχουμε ανάγκη την εργασία. Η αργία βλάπτει το σώμα και τα πάντα... Είναι της ψυχής συνήθεια η εργασία (πνευματική), και όταν τελειώσει με αυτήν ο άνθρωπος, επειδή δεν μπορεί να κάθεται, βρίσκει κάτι άλλο να κάνει... Κανείς από όσους έχουν τέχνη να μην ντρέπεται, αλλά αυτοί που κάθονται στο σπίτι και τεμπελιάζουν» (PG 60, 255. 61,452. 61,168).

Σημαντική είναι η διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και του Χρυσόστομου περί επαγγελμάτων και τεχνών. Οι πατέρες θεωρούν όλα τα επαγγέλματα σπουδαία, εκτός από αυτά που οδηγούν σε ηθική πτώση όσους τα ασκούν, όπως ο μονομάχος, ο τοκογλύφος, ο ηθοποιός κ.α.

Οι πατέρες διδάσκουν ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιλέγει το επάγγελμά του βάσει

των ικανοτήτων και των κλίσεών του. Μάλιστα ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός υποδεικνύει και την ανάγκη του επαγγελματικού προσανατολισμού (PG 37,289). Επίσης αναφέρεται ότι απαιτείται ευσυνειδησία στην άσκηση της εργασίας και προσοχή, καθώς ο εργάτης δεν πρέπει να αποσπάται. Ο Μ. Βασίλειος απαγορεύει την είσοδο ξένων προσώπων στα εργαστήρια και επαινεί την ομαδική εργασία, την οποία παρομοιάζει με το μελίσι. Τέλος, καταδικάζει την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο και μέμφεται όσους χρησιμοποιούν τον ιδρώτα του εργάτη για να πλουτίσουν οι ίδιοι.

Συνοψίζοντας, ο σκοπός της εργασίας μέσα από τα πατερικά κείμενα είναι διττός: ατομικός και κοινωνικός. Επίσης, οι πατέρες συμφωνούν σε τρία σημεία: 1) την ομόφωνη αντίληψή τους για την εργασία 2) τον συνδυασμό της υψηλής αντίληψης περί εργασίας με την ιδέα της προσωπικότητας του ανθρώπου και τον σεβασμό αυτού, και 3) τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας.

Τέλος, ακόμα και στα λατρευτικά μας κείμενα υπάρχει η πρόνοια για την εργασία. Η Εκκλησία μας έχει θεσπίσει διάφορες ευχές για την ανάληψη διαφόρων παραγωγικών έργων, οι οποίες υπήρχαν στο Μέγα Ευχολόγιο. Παρόμοιες ευχές βλέπουμε και στην Θεία Λειτουργία του Ιω. Χρυσοστόμου και του Μ. Βασιλείου.

Οι σύγχρονες αντιλήψεις της Εκκλησίας για την εργασία

Το ζήτημα της εργασίας έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη την Εκκλησία, ενώ έχει διατυπωθεί μέχρι σήμερα μια σειρά συμπερασμάτων, τα οποία υποδεικνύουν με σαφή τρόπο την θέση της εκκλησίας σχετικά με το πολύ σημαντικό για μας ζήτημα της εργασίας. Τα κυριότερα συμπεράσματα είναι τα ακόλουθα (Μπρατσιώτης Παν., 1959):

Σε αντίθεση με το πνεύμα του αρχαίου κόσμου που υποτιμούσε την χειρωνακτική εργασία, ο Χριστιανισμός όχι μόνο δεν περιφρονεί την εργασία, αλλά το αντίθετο. Την τιμά και την εξυψώνει όσο καμιά άλλη θρησκεία, ανάγοντάς την σε κοινωνικό λειτούργημα.

Ο Χριστιανισμός καταδίκασε την οκνηρία, τον παρασιτισμό και οποιαδήποτε παρόμοια συμπεριφορά.

Αντίθετη προς τη χριστιανική αντίληψη περί εργασίας, ως καθήκοντος και δικαιώματος, αλλά συγχρόνως και κοινωνικού λειτουργήματος, βρίσκεται η σημερινή κοινωνική πληγή της ανεργίας, την οποία οφείλει να αντιμετωπίσει η κοινωνία.

Ο Χριστιανισμός δεν θεωρεί την εργασία σκοπό, αλλά μέσον εξυπηρέτησης των ανθρώπων, ο οποίος τίθεται υπεράνω της εργασίας και κυρίαρχος της Φύσης, ως αντιπρόσωπος του αρχιτεχνίτη Θεού στην Γη.

Η εργασία δεν είναι μόνο έργο και τέχνη, αλλά και εκδήλωση και προβολή της προσωπικότητας του ανθρώπου. Σύμφωνα με την άποψη αυτήν, η εργασία δεν είναι εμπόρευμα, που ανταλλάσσεται, όπως τα υλικά πράγματα, ούτε γίνεται να νοηθεί

ανεξάρτητα από τις ανάγκες του ανθρώπου, ως προσώπου και ως οικογενειάρχη. Στην κοινωνία και την πολιτεία η θέση του εργαζομένου πρέπει να είναι ανάλογη προς την αξία της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Ο εργοδότης οφείλει να βλέπει τον άνθρωπο ως μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα και να μην τον αμείβει μόνο ανάλογα με την εργασία του, αλλά και ανάλογα με τις ανάγκες του.

Ο Χριστιανισμός, ενδιαφερόμενος για την προσωπικότητα του εργαζομένου, αντιμετωπίζει – υπό το πρίσμα της δικαιοσύνης και της αγάπης – ζητήματα οικονομικά και κοινωνικά, όπως είναι η δίκαιη και ικανοποιητική αμοιβή, οι όροι της εργασίας, η άνετη και αξιοπρεπής διαβίωση, η οικογενειακή εξασφάλιση του ανθρώπου εν όψει ασθενειών, ατυχημάτων, ανεργίας και γήρατος. Με αυτό το πνεύμα οφείλει και η Εκκλησία να εγείρει την φωνή της ενάντια σε οποιαδήποτε αδικία εις βάρος του εργαζομένου, ακόμη και εάν πρέπει να έρθει σε σύγκρουση με την κοσμική εξουσία.

Η Εκκλησία οφείλει να συμβάλλει στην πρόπουσα ικανοποίηση των πνευματικών και υλικών αγαθών του εργαζόμενου κόσμου.

Η χριστιανική διδασκαλία επιβάλλει κατά την διάρκεια της ημερήσιας και νυχτερινής εργασίας, ανάλογα με την φύση και τις συνθήκες της, να παρέχεται στον εργαζόμενο ο απαιτούμενος χρόνος για την σωματική του ανάπαυση, την ψυχαγωγία του και την συμπλήρωση της πνευματικής και επαγγελματικής του μόρφωσης, για την οποία πρέπει να ληφθεί μέριμνα μέσα από την ίδρυση εργατικών λεσχών και παρόμοιων νυχτερινών σχολών. Ιδιαίτερα πρέπει να ληφθεί μέριμνα για την θρησκευτική και ηθική μόρφωση του εργαζομένου.

Επίσης απαιτείται και από τους εργάτες σεβασμός προς τους εργοδότες και ευσυνειδησία κατά την εκτέλεση του αναληφθείσης εργασίας.

Σχετικά με την εργασία των παιδιών, θα πρέπει -σύμφωνα με την χριστιανική αντίληψη- να ορισθεί κατώτατο επιτρεπτό όριο ηλικίας, το οποίο θα διευκολύνει την κανονική σωματικά ωρίμανση και την πνευματική και επαγγελματική μόρφωση. Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, θα πρέπει να υπάρχει αρμονική σχέση και συνεργασία και να επιλύονται οι ανακύπτουσες διαφορές μέσα σε χριστιανικό πνεύμα.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε την Κυριακή αργία, η οποία έχει ισχύσει από τα χρόνια του αυτοκράτορα Μ. Κωνσταντίνου και ενισχύθηκε με νόμο μέσα από τις 54 «Νεαρές» από τον Λέοντα τον Σοφό. Βέβαια, σήμερα η Κυριακή είναι αργία για τον περισσότερο κόσμο, και οποιαδήποτε απασχόληση κατά την μέρα αυτή θεωρείται βάσει της ισχύουσας εργατικής νομοθεσίας υπερωρία.

Ενδεικτικό και άκρως αποδεικτικό των παραπάνω λόγων είναι το γεγονός ότι υπάρχουν άγιοι της Εκκλησίας από όλα σχεδόν τα επαγγέλματα (Καντιώτης, Αυγ. 2001), γεγονός που υποδηλώνει ότι αφενός στην ζωή ενός αγίου η άσκηση του επαγγέλματος υπό την ορθόδοξη οπτική αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την επίσκεψη της Θείας Χάριτος, και αφετέρου ότι δεν υπάρχουν επαγγέλματα χαμηλής ή υψηλής κοινωνικής προσφοράς.

Το πόσο ευλογημένη είναι η εργασία αποδεικνύεται και από την στέρησή της, όταν το άτομο μένει άνεργο. Πέρα από τις υλικές στερήσεις, οι άνεργοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία σπρώχνονται στο περιθώριο. Η κοινωνική προσφορά τους χάνεται, ενώ ακολουθεί και αλλοίωση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους. Σε γενικές γραμμές ο άνεργος πλήττεται στον πιο ευαίσθητο πυρήνα της προσωπικής του υπόστασης, στην αίσθηση της ατομικής του επάρκειας και αυτοπεποίθησης. Αισθάνεται ότι είναι ανήμπορος και ανίσχυρος να προσαρμοστεί και να βοηθήσει το περιβάλλον, με άμεση συνέπεια την φυγή, την ματαίωση και την παραίτηση με αρνητικές συνέπειες τόσο σε κοινωνικό όσο και ατομικό επίπεδο.

Παρατήρηση: Το παρόν άρθρο δημοσιεύθηκε στο τεύχος 26 (Απρίλιος-Ιούλιος 2006) του περιοδικού «ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Liebow E., Remarks to the National Advisory Mental Health Council, Washington 1976, σ. 25.

Αποστολική Διακονία της Ελλάδας, Η εκκλησιαστική ημέρα του εργάτου, Αθήνα 1959.

Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, 5ος Τόμος, Αθήνα, 1964.

Καντιώτου Αυγ., Απ' όλα τα επαγγέλματα, εκδ. Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητας «Ο Σταυρός», Αθήνα 2001.

Μαντζαρίδη, Γ. Χριστιανική ηθική, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000.

Μπρατσιώτου Παν. Χριστιανισμός και Εργασία, Αθήνα 1959.

Σταθόπουλου Πέτρου, Απασχόληση και Ψυχική διαταραχή, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 67, Αθήνα 1987, σ. 252.